

سیر تحولات نظام عملکردی شهرهای ایران (۷۵-۱۳۳۵)

دکتر حبیب‌الله نصیبی

پیشگفتار

شهرها تجلی نظام‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حاکم هستند. این نظام‌ها مناسبات دیالکتیک با عملکرد شهرها برقرار می‌کنند و بر نظام شهری و ساختارهای مربوط به آن اثر می‌گذارند. از این جهت شهرها در عین آنکه محلّ زایش، پرورش و گسترش پدیده‌های نو به‌شمار می‌روند خود نیز از آنها اثر می‌پذیرند و دگرگون می‌شوند.

کشور ما از آغاز سده جاری دستخوش تحولاتی گردیده که مجموعه این تحولات شهر و نظام شهری را دگرگون ساخته است. در این میان، نهضت تجدّدگرایی سرآغاز تحولات اساسی از نظر گاه شهر و شهرنشینی است. گسترش راه‌ها و آسان شدن جابه‌جایی کالا و مسافر، ایجاد صنایع و کارخانه‌ها، رواج مناسبات پولی و برپا شدن بانک‌ها، یا گرفتن دیوان‌سالاری و ارتش، پایریزی نظام جدید آموزشی و گسترش دانشگاه‌ها، همچنین ایجاد تشکیلات جدید حقوقی و قضایی به پیروی از غرب و رواج غرب‌گرایی از جمله نمودهای تجدّدگرایی است که از آن زمان تحقق یافته و بر نظام شهری اثر گذار بوده است. پس از آن نیز افزایش استخراج نفت و تبدیل شدن نفت به مهم‌ترین منبع درآمد دولت و بالا بردن سطح واردات و مصرف در جامعه بود که بستر لازم را برای صنعتی شدن فراهم ساخت و همه‌آرکان جامعه از آن متأثر گردید. اندک‌اندک روابط تولیدی جامعه دگرگون و مناسبات تازه‌ای برپایه‌ی روش‌های سرمایه‌داری بنیان نهاده شد. گسترش بازار مصرف شهری، شهرها را به صورت نقاط تماس با کشورهای سرمایه‌داری و مکان واردات و مبادله کالاها و صنایع صنعتی خارجی درآورد. اجرای ۵ برنامه‌ی عمرانی همه بر محور صنعت و شهرگرایی بود؛ بویژه برنامه‌ی اصلاحات ارضی که سرچشمه دگرگونی در گسترش مناسبات سرمایه‌داری و فروپاشی مناسبات کهن تولیدی در روستاها به‌شمار می‌رود، زمینه‌ای شد برای پیوند دادن اقتصاد کشور به اقتصاد جهانی و شهرها را به جلوه‌گاه تحقق تجارت جهانی و تمرکز مازاد اقتصادی ملی (نفت) تبدیل کرد. در سال‌های پس از انقلاب اسلامی نیز آثار و

پیامدهای جنگ تحمیلی و تحریم‌های خارجی و مقتضیات اقتصاد جهانی تداوم این روند را گریز ناپذیر ساخته است. در نوشتار حاضر بازتاب این تحولات در نظام عملکردی شهرهای ایران تحلیل و بررسی شده و پس از بیان مفهوم نظام عملکردی شهرها، به فرایندهای یاد شده در مقاطعی زمانی که آمارهای سرشماری عمومی نفوس و مسکن وجود داشته، پرداخته شده است.

مفهوم نظام عملکردی شهرها

نظام شهری (Urban system) دربرگیرنده یک مفهوم فضایی و یک مفهوم اقتصادی است. در مفهوم فضایی، نظام شهری به معنی چگونگی استقرار و توزیع شهرهای گوناگون (از نظر اندازه، جمعیت و...) در یک فضای جغرافیایی است و در مفهوم اقتصادی آن، نظام مبادله و دادوستد میان شهرها بر اساس عملکردهای پایه‌ای آنها مورد توجه قرار می‌گیرد.

از دید پیررژ، شکل بسیار ساده یک نظام شهری، سلسله‌مراتبی از شهرهاست که در رأس آن پایتخت کشور یا مادرشهر ناحیه‌ای قرار دارد و در بازرگانی و عرضه خدمات کمیاب ناحیه نقشی بسزا دارد و از قدرت تصمیم‌گیری اداری، مالی و فرماندهی مؤسسات در رده‌های گوناگون بهره‌مند است و نقش دستگاه انتقال‌دهنده خدمات را تا کوچک‌ترین واحدهای شهری و روستایی به عهده دارد.^۱

دکتر حسین شکوتی نظام شهری را آرایشی از شهرها می‌داند که در یک فضای معین و در ارتباط با هم از راه جابه‌جایی‌های جمعیتی، جریان کالاها و نظام عرضه خدمات گسترده می‌شوند.^۲

نظام توزیع عملکردها در شهرهای ایران

برایه‌ی نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن کشور که از سال ۱۳۳۵ با فاصله‌های زمانی ده ساله انجام گرفته، برخی کارکردها به صورت گروه‌های اصلی مشاغل یا فعالیت‌ها قابل دریافت است که با توجه به آن‌ها می‌توان روند تحول در زمینه اشتغال و فعالیت‌های اقتصادی را که گویای عملکردهای شهری نیز هستند

نشان می‌دهد، رشد چشمگیر مشاغل علمی، فنی و تخصصی از نظر شمار و نسبت نیز آشکار است. شمار شاغلان این بخش در يك دوره ۴۰ ساله، ۱۸ برابر شده است و نسبت شاغلان نیز از ۱/۶ درصد به ۱۱/۸۱ درصد فزونی یافته که نشانگر ۱۰/۲۳ درصد افزایش است. تمرکز عمده این گروه از مشاغل در شهرهاست اما با گذشت زمان از فاصله مناطق شهری و روستایی کاسته شده است. شمار و درصد افراد شاغل در بخش حمل و نقل و ارتباطات هم فزونی گرفته است. در سال ۱۳۳۵ تنها ۲/۴ درصد شاغلان در این بخش کار می‌کرده‌اند که این رقم در سال ۱۳۷۵ به ۶/۷ درصد رسیده و شمار آن‌ها نیز ۷ برابر شده است. در مناطق شهری، نسبت شاغلان در این بخش به بیش از ۱۹ درصد رسیده اما فاصله مناطق شهری و روستایی در همان وضع سال ۳۵ باقی مانده است. شمار شاغلان در فعالیت‌هایی مانند فروشنده‌گی، هتلداری، رستوران‌داری و تعمیرات (که با عنوان بخش تجارت و بازرگانی از آنها یاد شده) نزدیک به ۷ برابر شده است و نسبت شاغلان نیز با نوسان‌هایی، در مجموع روند صعودی طی کرده و از ۵/۷۶ به ۱۳/۲۲ درصد رسیده است. افزایش شاغلان در بخش صنعت هم از میزان رشد

مورد بررسی قرار داد. در این سرشماری‌ها شمار و نسبت شاغلان در بخش‌ها و فعالیت‌هایی مانند صنعت، فروش و بازرگانی، حمل و نقل و ارتباطات و واسطه‌گری‌های مالی، فعالیت‌های علمی و فنی و تخصصی، عملیات بانکی و بیمه، فعالیت‌های مالی و پولی، مدیریت و همچنین فعالیت‌های اداری و دفتری، گویای عملکردهای تازه‌ای بوده که برخی از آن‌ها در همه سرشماری‌ها یا یکدیگر همخوان است و از این روند تغییرات آن‌ها نیز قابل بررسی است. اما در برخی موارد به علت ناهمخوانی زمینه‌های شغلی هر مورد در سرشماری‌های سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵، مطالعه و تحلیل روند تحولات در طول زمان ممکن نیست. جدول شماره ۱ روند تغییر شمار و درصد شاغلان در آن دسته از بخش‌های شغلی را که گویای عملکردهای تازه شکل گرفته در شهرهای ایران هستند نشان می‌دهد.

بر پایه رقم‌های جدول، شمار افراد شاغل در بخش خدمات مالی و بانکی و بیمه از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ حدود ۱۳ برابر افزایش یافته است. روند صعودی در شمار شاغلان در همه سال‌ها دیده می‌شود اما نسبت جمعیت شاغل در این بخش در سال ۱۳۵۵ رقم بالاتری را

جدول شماره ۱- شمار و درصد شاغلان در بخش‌های شغلی جدید در ایران

بخش شغلی	سال	۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		۱۳۳۵	
		شمار	درصد	شمار	درصد	شمار	درصد	شمار	درصد	شمار	درصد
خدمات مالی و پولی	کل	۱۲۰۱۸	۰/۲۰	۱۱۴۳۰۲	۰/۰۴	۱۰۰۴۷۳	۱/۱۴	۳۴۱۴۲	۰/۴۴	۱۲۰۱۸	۰/۲۰
	شهرها	۱۱۵۷۹	۰/۶۴	۱۰۷۶۷۲	۰/۸۱	۹۶۳۹۹	۲/۳۴	۳۳۰۶۷	۱/۲۷	۱۱۵۷۹	۰/۶۴
	روستاها	۴۴۹	۰/۰۱	۶۶۳۸	۰/۱۳	۲۰۷۴	۰/۰۴	۱۰۷۵	۰/۲۵۰	۴۴۹	۰/۰۱
علمی و فنی	کل	۹۴۲۶۲	۱/۶	۱۰۵۴۰۷۸	۹/۵۵	۵۹۶۳۰۲	۶/۷۸	۲۱۴۸۸۱	۳/۱۳	۹۴۲۶۲	۱/۶
	شهرها	۴۷۵۸۶	۳/۷	۹۰۸۳۲۰	۱۵/۵	۴۹۷۲۱۷	۱۲/۱	۱۷۳۷۱۸	۶/۶۶	۴۷۵۸۶	۳/۷
	روستاها	۲۶۶۷۶	۰/۷	۱۴۵۱۹۷	۲/۹	۸۹۰۸۵	۱/۹	۴۱۱۶۲	۰/۹۷	۲۶۶۷۶	۰/۷
حمل و نقل و ارتباطات	کل	۱۳۸۹۳۴	۲/۴	۶۳۰۷۰۴	۵/۷	۴۳۱۴۷۱	۴/۹	۲۱۹۸۰۴	۳/۲	۱۳۸۹۳۴	۲/۴
	شهرها	۸۷۰۲۲	۴/۸	۴۶۴۸۳۱	۷/۸	۳۳۰۵۳۴	۸/۱	۱۱۵۳۸۳	۴/۴	۸۷۰۲۲	۴/۸
	روستاها	۵۱۹۱۲	۱/۳	۱۶۵۲۷۸	۳/۳	۱۰۰۹۳۸	۲/۲	۵۴۴۲۱	۱/۸	۵۱۹۱۲	۱/۳
تجارت و بازرگانی	کل	۳۴۰۴۲۴	۵/۸	۸۷۵۹۱۹	۸	۶۶۸۴۹۴	۷/۶	۵۵۲۰۲۳	۸/۱	۳۴۰۴۲۴	۵/۸
	شهرها	۲۴۸۷۱۲	۱۳/۷	۷۴۲۹۵۲	۱۲/۵	۵۴۰۲۸۹	۱۳/۱	۴۲۰۲۰۶	۱۶/۱	۲۴۸۷۱۲	۱۳/۷
	روستاها	۹۱۷۱۲	۲/۲۳	۱۳۲۷۱۵	۲/۷	۱۲۸۲۰۵	۲/۷	۱۳۱۸۱۷	۳/۱	۹۱۷۱۲	۲/۲۳
صنعت	کل	۸۱۵۶۹۹	۱۳/۸	۱۴۶۰۱۳۲	۱۳/۲	۱۶۷۲۰۵۹	۱۹	۱۲۶۸۸۰۴	۱۸/۵	۸۱۵۶۹۹	۱۳/۸
	شهرها	۴۷۳۵۷۲	۲۶/۲	۹۷۱۱۶۰	۱۶/۳	۸۸۹۰۹۳	۲۱/۶	۷۲۲۹۰۰	۲۷/۷	۴۷۳۵۷۲	۲۶/۲
	روستاها	۳۴۲۱۲۰۷	۸/۳	۴۸۷۷۰۶	۹/۷	۷۸۲۹۶۶	۱۶/۷	۵۴۵۹۰۴	۱۲/۹	۳۴۲۱۲۰۷	۸/۳
اداری و دفتری	کل	۱۸۲۶۷۸	۳/۱	۴۰۶۲۴۸	۳/۷	۲۳۷۶۸۲	۵	۲۱۳۰۸۵	۳/۱	۱۸۲۶۷۸	۳/۱
	شهرها	۱۳۴۲۱۹	۷/۴	۳۶۶۶۵۲	۶/۲	۳۹۶۱۶۸	۹/۶	۱۹۷۳۴۸	۷/۷	۱۳۴۲۱۹	۷/۴
	روستاها	۴۸۴۵۹	۱/۲	۴۴۳۳۵	۰/۹	۴۱۵۱۴	۰/۹	۱۵۶۳۷	۰/۴	۴۸۴۵۹	۱/۲

منبع: مرکز آمار ایران نتایج تفصیلی سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۳۵-۷۵، جلد‌های مربوط به کل کشور

S_i : شمار شاغلان در بخش مورد نظر در کل شهرهای ایران
 E_c : جمع کل شاغلان در شهر
 E_i : جمع کل شاغلان در همه شهرهای کشور
 میانگین ارقام این شاخص ۱۰۰ است. هرگاه شاخص شهر یا گروهی از شهرها در زمینه مورد بررسی بالاتر از ۱۰۰ باشد نشانگر برتری شهر در آن خصوص است. بدین سان پایین بودن رقم، به معنی کمبودی است که از نظر عملکرد نسبت به میانگین شهرهای کشور وجود دارد. هرچه شاخص از ۱۰۰ بالاتر باشد برتری شهر آشکارتر و برعکس اعداد کمتر از ۱۰۰ گویای کاستی بیشتر است.
 حال شاخص یادشده را در سال‌های مختلف برای شهر یا گروه شهرها محاسبه می‌کنیم و به تحلیل نتایج مربوط می‌پردازیم.

بر پایه رقم‌های جدول شماره ۲، شاخص مربوط به تهران در همه زمینه‌ها جز صنعت از میانگین شهرهای کشور بالاتر است و در این میان عملکردهای دانشگاهی، مالی، بانکی و اداری آن به اندازه‌ای چشمگیر است که نشانگر برتری بی‌چون و چرای این شهر است. در مقابل، شاخص‌های مربوط به پایین‌ترین گروه شهرها یعنی شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر در همه

کلی اشتغال فراتر بوده است به گونه‌ای که شمار کل شاغلان از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ به ۲/۵ برابر رسیده ولی شمار شاغلان در بخش صنعت ۳/۲ برابر افزایش یافته است. روند افزایش شمار و درصد شاغلان در بخش امور اداری و دفتری نیز از رقم‌های جدول شماره ۱ به خوبی پیداست؛ چنان که شمار شاغلان در این بخش از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ بیش از ۵ برابر و درصد شاغلان ۳/۳۵ درصد رشد است. رشد این مشاغل در شهرها به مراتب بیش از روستاها بوده به گونه‌ای که شمار آن‌ها در شهرها ۶/۲ برابر شده ولی در روستاها تنها ۲/۲ برابر افزایش داشته است.

اما آنچه بیش از رشد کلی این بخش‌ها اهمیت دارد این واقعیت است که این مشاغل تازه و عملکردهای نو به گونه‌ای برابر و متوازن در شهرها توزیع نشده و تهران و چند کلان‌شهر کشور از این جهات برتری ویژه‌ای یافته‌اند و بدان وسیله تسلط خود را بر نظام شهری اعمال کرده‌اند. به منظور نشان دادن برتری بودن تهران و شهرهای بزرگ، از شاخصی که آن را «شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری» (Relatively Prefery Index) می‌نامیم بهره می‌جویم:

$$R.P.I = [(S_i/S_j) / (E_i/E_j)] * 100$$

R.P.I: شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری

S_i : شمار شاغلان در بخش مورد نظر در شهر

جدول شماره ۲- شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری در سال ۱۳۳۵

عملکرد شهر یا گروه شهرها	مشاغل علمی فنی تخصصی	صنعتی	تجاری	مالی و بانکی	حمل و نقل و ارتباطات	اداری	دانشگاهی
کل شهرها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
تهران	۱۲۳/۴	۸۸/۲	۱۰۶/۷	۲۱۵/۳	۱۰۳/۹	۱۵۳/۹	۲۴۵/۲
تبریز	۸۴/۶	۱۴۴/۶	۱۰۲/۲	۵۵/۳	۷۲/۷	۷۷/۸	۱۸۰/۱
اصفهان	۱۰۷/۹	۱۴۸/۵	۹۷	۹۰/۲	۹۸/۱	۷۴/۶	۱۲۱/۳
مشهد	۱۰۱/۴	۱۱۱/۲	۱۱۳/۱	۶۷/۴	۸۰/۷	۸۶/۶	۱۰۱
آبادان	۱۱۱/۶	۲۳۲/۶	۸۵/۱	۴۷	۶۱/۴	۱۳۰/۳	۰
شهرهای با جمعیت بیش از ۲۰۰ هزار نفر (جز تهران)	۹۹/۹	۱۵۲/۹	۱۰۰/۸	۶۶/۲	۷۹/۵	۸۸/۵	۱۱۲/۷
شهرهای با جمعیت ۲۰۰-۱۰۰ هزار نفر	۱۰۱	۹۱/۲	۱۱۴/۶	۷۳/۷	۱۱۷/۲	۹۱/۲	۱۰۱/۴
شهرهای با جمعیت ۱۰۰-۵۰ هزار نفر	۱۰۴/۹	۱۱۴/۸	۱۰۴/۹	۶۰/۹	۷۹/۷	۷۶/۹	۱۰۴/۵
شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر	۸۱/۸۹	۸۵/۶	۷۹/۳	۴۷/۲	۱۰۲/۷	۷۳/۳	۸۷

منابع:

- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۳۵، جلدهای مربوط به کل کشور و حوزه‌های گوناگون سرشماری

- وزارت علوم و آموزش عالی، آمار آموزش عالی در ایران، ۱۳۳۹

جدول شماره ۳- شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری در سال ۱۳۴۵

عملکرد شهر یا گروه شهرها	مشاغل علمی فنی تخصصی	صنعتی	تجاری	حمل و نقل و ارتباطات	اداری	دانشگاهی
کل شهرها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
تهران	۱۳۶/۳	۹۵/۱	۱۱۳	۱۲۱/۲	۱۵۳/۶	۲۶۳/۷
اصفهان	۱۰۲/۲	۱۴۹/۱	۸۶/۷	۸۶/۸	۶۵/۶	۱۳۲
مشهد	۸۳/۵	۱۰۴/۹	۹۷/۲	۹۹/۹	۸۴/۷	۹۱/۵
تبریز	۷۲/۹	۱۵۶/۲	۸۹/۹	۸۶/۶	۶۵/۴	۱۳۷/۸
آبادان	۱۰۳/۸	۱۵۵/۶	۹۴/۹	۱۱۰/۸	۱۴۲/۴	۱۱۹/۱
شیراز	۱۱۹/۹	۷۱/۱	۹۳/۸	۱۱۱/۳	۹۲/۷	۱۳۲/۲
شهرهای با جمعیت بیش از ۲۵۰ هزار نفر (جز تهران)	۹۳	۱۲۹	۹۱/۹	۹۶/۱	۸۲/۴	۱۲۲/۲
شهرهای با جمعیت ۲۵۰-۱۰۰ هزار نفر	۸۹/۴	۸۹/۴	۱۱۲/۸	۱۲۴/۹	۹۳/۳	۲۰/۵
شهرهای با جمعیت ۱۰۰-۵۰ هزار نفر	۸۰/۲	۹۴/۷	۸۷/۹	۹۱/۴	۷۴/۴	۲/۷
شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر	۸۱/۶	۹۳/۴	۹۳/۵	۷۲/۱	۷۳	۰

منابع:

- مرکز آمار ایران: نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۴۵، جلدهای مربوط به کل کشور و شهرستان‌های گوناگون - وزارت علوم و آموزش عالی: آمار آموزش عالی در ایران، ۱۳۴۶

زمینه‌ها (جز حمل و نقل) زیر رقم ۱۰۰ است.

هزار نفر) همه شاخص‌ها پایین‌تر از ۱۰۰ است. در این سال رابطه روشنی میان جمعیت شهر و رقم شاخص دیده می‌شود به گونه‌ای که همسو با کاهش جمعیت در طبقات شهری، رقم شاخص نیز کاهش می‌یابد.

در سال ۱۳۴۵ شاخص‌های مربوط به تهران نه تنها بالاتر از رقم میانگین ۱۰۰ است بلکه غیر از مشاغل علمی فنی تخصصی، در بقیه مشاغل نیز رشد داشته است. این مطلب گویای فزونی گرفتن برتری تهران در گذر زمان است. پایین‌ترین گروه یعنی شهرهای با جمعیت کمتر از ۱۵۰ هزار نفر، همه شاخص‌ها را کمتر از میانگین نشان می‌دهند و ضعیف‌ترین مورد در آن‌ها عملکرد دانشگاهی است. هر یک از شهرهای دو گروه بالاتر یعنی شهرهای ۲۵۰-۱۵۰ هزار نفری و شهرهای ۵۰۰-۲۵۰ هزار نفری تنها دو شاخص بالاتر از ۱۰۰ دارند و در گروه نخست از شهرها (شهرهای با جمعیت بیش از ۵۰۰ هزار نفر جز تهران) سه شاخص از مجموع ۷ شاخص بالاتر از ۱۰۰ است. بدین سان، همه موارد گویای برتری تهران بر همه شهرهای کشور است و شهرهای بزرگ تنها از جهت پاره‌ای عملکردها پس از تهران به برتری دست یافته‌اند.

در این سال نیز شاخص مربوط به عملکردها در تهران در همه موارد (جز صنعت) از میانگین شهرهای کشور بالاتر بوده و در پایین‌ترین گروه شهرها از نظر جمعیت، کمتر از میانگین است. علت پایین بودن رقم مربوط به صنعت در تهران این است که تا آن سال هنوز صنایع دستی و کارگاهی که بیشتر در شهرهای کوچک و روستاها مستقر است نسبت به صنایع بزرگ و کارگاهی که در تهران و شهرهای بزرگ تمرکز یافته، برتری دارد. شاخص عملکرد دانشگاهی و اداری در تهران به گونه‌ای چشمگیر از شهرهای دیگر بالاتر است و تبریز، آبادان و اصفهان از نظر شاغلان در بخش صنعت، برجسته‌اند. در سال ۱۳۴۵ همه شاخص‌های مربوط به تهران غیر از کارکرد اداری نسبت به ۱۰ سال پیش از آن رشد یافته است. شاخص مربوط به صنعت هم گرچه زیر ۱۰۰ است اما ۷ درصد رشد نشان می‌دهد.

در سال ۱۳۵۵ تهران همچنان برتری خود را در زمینه کارکردهای معرفی شده حفظ کرده است. برجسته‌ترین برتری این شهر در زمینه کارکرد مالی بانکی و سپس دانشگاهی است. باز هم در پایین‌ترین طبقه جمعیتی (شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰

جدول شماره ۴ - شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری در سال ۱۳۵۵

دانشگاهی	اداری	حمل و نقل و ارتباطات	مالی بانکی	تجاری	صنعتی	مناخل علمی فنی تخصصی	عملکرد شهر یا گروه شهرها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	کل شهرها
۱۶۰/۸	۱۴۲/۴	۱۰۶	۱۷۴/۷	۱۰۸/۸	۱۰۱/۶	۱۳۲/۷	تهران
۱۳۳/۶	۸۶/۲	۱۱۲/۴	۹۰/۶	۱۲۶	۹۱/۹	۹۹/۹	مشهد
۱۴۴/۷	۷۸/۶	۱۶۸/۳	۸۰	۸۸/۳	۱۴۶/۸	۱۱۰/۱	اصفهان
۱۸۲/۴	۷۲/۳	۹۸/۶	۷۴/۸	۱۱۵/۸	۱۵۴/۷	۷۴/۴	تبریز
۱۷۵/۲	۱۰۸/۲	۹۶/۵	۹۲/۹	۸۶/۲	۶۶/۱	۱۱۴/۱	شیراز
۱۷۵/۶	۱۴۰/۸	۱۲۶/۳	۹۴/۶	۸۴/۲	۶۲/۷	۱۱۶/۵	اهواز
۶۱/۸	۱۴۵/۳	۱۴۱/۲	۶۹/۱	۹۴/۱	۶۷/۵	۱۰۳/۶	آبادان
۹۹/۵	۷+۹/۷	۱۲۱/۹	۷۲/۵	۱۱۷/۴	۵۳/۷	۸۶/۱	کرمانشاه
۱۴۶/۹	۹۵/۲	۱۲۳/۳	۸۲/۸	۱۰۳/۲	۱۰۴/۲	۱۱۹/۹	شهرهای با جمعیت بیش از ۲۵۰ هزار نفر (جز تهران)
۹۲/۱	۷۸	۱۱۷/۵	۷۷/۹	۱۰۳/۷	۹۴/۷	۹۹/۷	شهرهای با جمعیت ۱۰۰-۲۵۰ هزار نفر
۵۷/۸	۹۰/۱	۹۴/۴	۶۰/۲	۹۲/۲	۱۰۰/۴	۸۵/۹	شهرهای با جمعیت ۵۰-۱۰۰ هزار نفر
۱۰/۸	۶۷/۶	۶۸/۱	۴۹/۲	۸۸	۹۷/۲	۶۸/۹	شهرهای با جمعیت کمتر از ۵۰ هزار نفر

منابع:

مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۳۵، جلدهای مربوط به کل کشور و شهرستان‌های گوناگون.

مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی وزارت علوم و آموزش عالی، ۱۳۵۶.

جدول شماره ۵ - شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری در سال ۱۳۶۵

دانشگاهی	اداری	حمل و نقل و ارتباطات	مالی و بانکی	تجاری	صنعتی	مناخل علمی فنی تخصصی	عملکرد شهر یا گروه شهرها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	کل شهرها
۱۹۷/۴	۱۴۲/۷	۱۱۵/۵	۱۷۷/۴	۱۱۱/۴	۱۱۹/۴	۱۱۰/۶	تهران
۱۳۰/۱	۸۵/۱	۹۳/۳	۸۱	۱۱۴/۳	۱۰۷/۴	۸۴/۴	مشهد
۲۷۰/۱	۸۳/۴	۸۳/۵	۱۰۳/۲	۹۹/۲	۱۴۷/۳	۱۰۹/۵	اصفهان
۱۴۶/۹	۸۶/۸	۹۰/۳	۷۵	۱۰۱/۴	۱۳۶/۸	۷۴/۵	تبریز
۲۲۲	۹۸/۹	۱۲۴/۴	۱۰۵/۵	۹۵/۷	۶۸/۳	۱۰۴/۶	اهواز
۵۶/۲	۱۰۵/۸	۱۰۶/۹	۷۷/۷	۸۲/۱	۵۱/۱	۸۰/۵	کرمانشاه
۲۴/۴	۴۶/۲	۸۹/۹	۶۸/۳	۱۰۲/۱	۱۲۸/۴	۸۴/۹	قم
۱۵۶/۹	۸۹/۹	۹۷/۶	۸۸/۲	۱۰۳	۱۰۸/۶	۹۳/۱	شهرهای با جمعیت بیش از ۵۰۰ هزار نفر (جز تهران)
۱۲۲	۹۸/۴	۹۴/۹	۹۱/۶	۹۷/۹	۹۰/۱	۱۰۸	شهرهای با جمعیت ۲۵۰-۵۰۰ هزار نفر
۴۱/۶	۹۱/۱	۱۰۰/۴	۷۹/۲	۹۳/۵	۱۱۴/۲	۸۴/۱	شهرهای با جمعیت ۲۵۰-۱۵۰ هزار نفر
۱۲/۹	۸۰/۵	۹۲/۷	۶۴/۱	۹۲/۸	۸۲/۸	۹۸/۳	شهرهای با جمعیت کمتر از ۱۵۰ هزار نفر

منابع:

مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵، جلدهای مربوط به کل کشور و شهرستان‌های گوناگون.

وزارت علوم و آموزش عالی، آمار آموزش عالی در ایران، ۱۳۶۵.

جدول شماره ۶- شاخص مزیت نسبی عملکرد شهری در سال ۱۳۷۵

عملکرد شهر یا گروه شهرها	مشاغل علمی فنی تخصصی	صنعتی	تجاری	مالی بانکی	حمل و نقل و ارتباطات	اداری	دانشگاهی
کل شهرها	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
تهران	۱۱۸/۳	۱۰۷/۴	۱۱۹/۶	۱۶۱/۷	۱۰۳/۹	۱۴۳/۱	۲۸۴/۸
مشهد	۹۷/۱	۱۰۱/۸	۱۱۵/۶	۱۰۷/۲	۹۶/۹	۹۰/۷	۶۴/۸
اصفهان	۱۰۷	۱۳۱/۶	۱۰۸/۱	۱۰۵/۴	۸۴	۹۵/۵	۱۱۳
تهربیز	۷۸/۵	۱۷۷/۴	۱۰۰	۷۵/۷	۹۰/۴	۷۸/۸	۷۶/۹
شیراز	۱۰۵	۶۸/۴	۱۰۸	۹۷/۱	۱۳۱	۱۰۲/۳	۹۲/۷
شهرهای با جمعیت بیش از یک میلیون نفر (جز تهران)	۹۶/۶	۱۲۰/۲	۱۰۸/۷	۹۷/۵	۹۸/۷	۹۱/۲	۸۴/۴
شهرهای با جمعیت ۰/۵-۱ میلیون نفر	۹۶/۶	۱۰۴	۹۷/۸	۱۰۵	۱۰۲/۷	۱۰۲/۸	۶۸/۱
شهرهای با جمعیت ۵۰۰-۲۰۰ هزار نفر	۱۰۰/۴	۱۱۷/۲	۹۷	۸۷/۹	۱۰۶	۱۱۰/۲	۱۹/۲
شهرهای با جمعیت کمتر از ۲۰۰ هزار نفر	۹۲/۶	۸۲	۸۸/۶	۷۳/۸	۹۵/۸	۷۷/۱	۸

منابع:

- مرکز آمار ایران، «جدول شماره ۲۴ از سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵».

- مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی وزارت علوم تحقیقات و فناوری، ۱۳۸۰.

پی‌نوشت‌ها:

۱. فرید، پدا، ...، جغرافیا و شهرشناسی، انتشارات دانشگاه تبریز، چاپ دوم، ۱۳۶۸، ص ۴۸۳.
۲. شکونی، حسین، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت، چاپ اول ۱۳۷۳، ص ۳۲۲.

منابع:

- شکونی حسین، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت، چاپ اول ۱۳۷۲.
- فرید، پدا، ...، جغرافیا و شهرشناسی، انتشارات دانشگاه تبریز، چاپ دوم ۱۳۶۸.
- مرکز آمار ایران: نتایج تفصیلی سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۴۵-۱۳۵۵-۱۳۶۵-۱۳۷۵، مجلدات مربوط به کل کشور، شهرستان‌ها و شهرهای مختلف.
- مرکز آمار ایران، «جدول شماره ۲۴ از نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵»، شهرهای مختلف.
- مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، آمار آموزش عالی در ایران، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۸۰.
- مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، آمار آموزش عالی در ایران، وزارت علوم و آموزش عالی، ۱۳۵۶.
- وزارت علوم و آموزش عالی: آمار آموزش عالی در ایران، ۱۳۴۶.
- وزارت فرهنگ و آموزش عالی، آمار آموزش عالی در ایران، ۱۳۶۵.

در سال ۱۳۷۵ نیز همه شاخص‌های مربوط به تهران بالاتر از رقم میانگین قرار دارد و در سطح شهرهای با جمعیت کمتر از ۲۰۰ هزار نفر، همه شاخص‌ها زیر رقم ۱۰۰ است. برتری چشمگیر تهران مربوط به عملکرد دانشگاهی (۲۸۴/۸) و سپس عملکردهای مالی پولی (۱۶۱/۷) و اداری (۱۴۳/۱) است در حالی که پایین‌ترین گروه شهرها از جهت عملکرد دانشگاهی بسیار ضعیف هستند.

نتیجه‌گیری

تحول ساختارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور در چند دهه اخیر و همگرایی با اقتصاد جهانی و تأثیرپذیری از نظام بین‌المللی، اثری شگرف بر عملکردهای شهرهای ایران گذاشته است، به گونه‌ای که با سستی گرفتن و زوال عملکردهای سنتی و کهن، عملکردهای نو جایگزین شده است. این عملکردهای نو در رجه نخست در تهران پا گرفته و در نظام شهری کشور به این شهر برتری ویژه بخشیده است. بی‌گمان لازمه رسیدن به توسعه پایدار در کشور، ایجاد تعادل و توازن در توزیع عملکردهای شهری است. این مهم می‌تواند توزیع متعادل‌تر سرمایه و کار در نظام شهری را در پی داشته باشد و از مشکلات برخاسته از تمرکز در شهرهای بزرگ نیز بکاهد.